

Тімоті Снайдер

Перетворення націй
Польща, Україна, Литва, Білорусь
1569–1999

ДУХ І ЛІТЕРА

Національний університет “Киево-Могилянська академія”
Центр європейських гуманітарних досліджень

У своїй книзі відомий американський історик, професор Єльського університету Тімоті Снайдер досліджує феномен народження модерних націй. Книга починається з розгляду створення в XVI ст. Речі Посполитої – найбільшої держави ранньомодерної Європи. Наприкінці ж XX ст., яким і закінчується дане дослідження, землі колишньої Речі Посполитої поділили між собою держави, названі за націями: Польща, Україна, Литва та Білорусь. Відповідно до найпоширенішого на цей момент уявлення про національність, державні кордони мали охоплювати мовні спільноти. Яким чином з однієї ранньомодерної національної ідеї постали чотири модерні? Відповідь автора покликана привернути увагу як фахових істориків, так і людей, яким небайдужі питання власної ідентичності.

Видавці:

Костянтин Сігов та Леонід Фінберг

Відповідальний за випуск: Олексій Сігов

Переклад з англійської: Антон Котенко,

Олександр Надтока

Наукове редагування: Катерина Диса

Літературне редагування: Леся Лисенко

Коректура: Наталія Анікеєнко

Комп'ютерна верстка: Катерина Салата,

Юрій Кореняк

Художнє оформлення: Ірина Пастернак

Видання здійснене за сприяння Міжнародного фонду «Відродження»

C53

Снайдер Тімоті. Перетворення націй.

Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999.

Пер. з англ. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. – 464 с.

УДК 94(4): 323.1

ISBN: 978-966-378-245-4

ISBN: 978-0-300-10586-5

© Yale University Press, 2003

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2014

*Маріанні Браун Снайдер і Гаєві Естел Снайдер,
а також пам'яті
Люсіль Фішер Гедлі і Герберта Міллера Гедлі*

ЗМІСТ

<i>ВЛАСНІ НАЗВИ ТА ДЖЕРЕЛА</i>	9
<i>ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК</i>	10
<i>КАРТИ</i>	11
<i>ВСТУП</i>	15

Частина 1

ЗМАГАННЯ ЗА ЛИТОВСЬКО-БІЛОРУСЬКУ БАТЬКІВЩИНУ

1. Велике князівство Литовське (1569–1863)	33
2. Батьківщино моя, Литво! (1863–1914)	51
3. Перша світова війна та Віленське питання (1914–1939)	77
4. Друга світова війна та Вільнюське питання (1939–1945)	101
5. Епілог: радянський литовський Вільнюс (1945–1991)	117

Частина 2

ВІЙНИ ЗА УКРАЇНСЬКЕ ПРИКОРДОННЯ

6. Ранньомодерна Україна (1569–1914)	135
7. Галичина і Волинь на узбіччі (1914–1939)	167
8. Етнічні чистки в Західній Україні (1939–1945)	189
9. Етнічні чистки в Південно-Східній Польщі (1945–1947)	219
10. Епілог: комунізм та знищення пам'ятей (1947–1981)	249

Частина 3**ПЕРЕТВОРЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ БАТЬКІВЩИНИ**

11. Патріотична опозиція та державні інтереси (1945–1989)	267
12. Національна держава (1989–1991)	285
13. Європейські стандарти та польські інтереси (1992–1993)	317
14. <i>Envoi</i> : повернення до Європи	345
<i>АРХІВИ</i>	367
<i>ЗБІРКИ ДОКУМЕНТІВ</i>	369
<i>ПОДЯКИ</i>	373
<i>ПРИМІТКИ</i>	377
<i>ПОКАЖЧИК</i>	439

Власні назви та джерела

У цій книжці піде мова про трансформацію національних ідей, причини етнічних чисток та підстави для національного примирення. У ній також ітиметься про боротьбу за простір та спірні території, які в різні часи називались по-різному різними людьми, а тому й про несхожість історії та пам'яті, що стає очевидним, коли звертати увагу на власні назви. Для цього наведений нижче географічний покажчик містить топоніми вісьмома мовами, які використовувались під час написання цієї книги¹.

Кількох зауваг потребують і назви країн. У цій праці все, що стосується середньовічної Київської Русі, позначається як “києво-руське”. Культура східних слов'ян ранньомодерної польсько-литовської Речі Посполитої називається “руською”. Прикметник “російський” використовується для Російської імперії, Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки і Російської Федерації. Термін “український” позначає географічне поняття в Середньовіччі та ранньомодерному часі, але політичне – в сучасному контексті. “Литовський” і “польський” стосуються відповідних політичних утворень і культур у відповідні часи. Історичні землі “Галичини” та “Волині” так і називатимуться протягом усього тексту.

Ця книжка ґрунтується на архівних матеріалах, збірках документів, парламентських стенограмах, міністерських меморандумах, газетах (місцевих, загальнодержавних і національних меншин різних країн і періодів), щоденниках, спогадах і листуванні, наукових публікаціях та інших друкованих і рукописних джерелах, а також на інтерв'ю з державними службовцями, депутатами парламентів, міністрами та головами держав. Назви архівів подано аббревіатурами, збірок документів – їхніми короткими назвами: пояснення знаходяться в кінці книжки. Назви статей і книжок спочатку цитуються повністю, а потім подається лише прізвище автора та скорочена назва; решта джерел вказуються повністю.

Вступ

Коли з'являються нації? Що стає причиною етнічних чисток? Як держави можуть примиритися?

Ця книга про народження модерних націй. Вона починається зі створення в XVI ст. найбільшої держави ранньомодерної Європи, Речі Посполитої, націю якої складала її шляхта: католицька, православна й протестантська. Об'єднані спільними політичними та громадянськими правами шляхтичі польського, литовського та східнослов'янського походження визначали себе, латиною чи польською мовою, як належних до “польської нації”. Для них було цілком зрозумілим і природним, що мови держави, приватних розмов, літератури та літургії є мовами різними. Після поділів Речі Посполитої у XVIII ст. імперіями-суперниками деякі патріоти почали асоціювати націю з народом, а національність – з народною мовою. Наприкінці XX ст., яким і закінчується ця книга, землі колишньої Речі Посполитої поділили між собою держави, названі за націями: Польща, Україна, Литва та Білорусь. Відповідно до найпоширенішого на цей момент уявлення про національність державні кордони мали охоплювати мовні спільноти, а мови повсякдення, політики та релігії мали бути одною і тою самою. Яким чином з одної ранньомодерної національної ідеї постали чотири модерні?

Наш шлях крізь ці зміни вестиме від уявлень про націю в ранньомодерній Речі Посполитій (1569–1795) та імперіях XIX ст., які її розділили (1795–1918), до національних ідей у незалежних державах і радянських республіках, що витіснили останніх (1918–1939). Ми побачимо, що ранньомодерна ідея польської нації пережила поділи й процвітала в імперські часи, а її дезінтеграція почалась лише наприкінці XIX ст. Проте навіть тоді модерні національні погляди

виникли зі змагання з їх ранньомодерними попередниками на тлі дещо віддаленої імперської влади. Ця прихована боротьба традиційного патріотизму й етнічного націоналізму тривала навіть у нових державах, створених після Першої світової війни. І хоча державотворення після 1918 р. нав'язувало необхідність вибору, обмежуючи альтернативи, нова ідея модерної етнічної нації все ще не була панівною. Лише організоване насильство Другої світової війни остаточно зламало історичну оболонку, в межах якої могли співіснувати ранньомодерні ідеї про націю. Депортації, геноцид та етнічні чистки знищили історичні землі й спустошили багатокультурні міста, звільнивши шлях модерному націоналізмові; масові вбивства та переміщення еліт викоринили традиції. Розвиваючи цю тезу, наша праця фокусує увагу на воєнному досвіді поляків та українців і шукає причини їхніх взаємних етнічних чисток. Після чотирьох років радянської та нацистської окупації українці й поляки впродовж наступних чотирьох років продовжували проводити взаємні етнічні чистки, що забрали понад 100 тис. життів і стали причиною переселення 1,4 млн осіб. Як дійшло до такого? Чи етнічні чистки справді викликані націоналізмом, чи, навпаки, саме вони ведуть до подальшої націоналізації населення?

Як національні держави дають собі раду з такою історією? Чи можуть вимоги модерних національних ідей, так жахливо втілені в етнічних чистках, мати також і мирний прояв? Ці питання порушувалися від 1940-х до 1990-х рр. Після революцій 1989 р. між Польщею, Литвою, Білоруссю та Україною існували всі можливі передумови національного конфлікту: розпад імперій, історично нелегітимізовані кордони й провокуючі меншини, реваншистські заклики, нерішучі еліти, недосвідчені демократії, різні пам'яті про етнічні чистки та національні міфи про одвічний конфлікт. Попри все це, польська східна політика, усвідомлюючи, чим є модерна нація, змогла забезпечити геополітичну стабільність. На розпад СРСР чекали, його пришвидшували й мирно завершили. Найочевиднішим доказом польського успіху стало незнання на Заході про історичні конфлікти та воєнні чистки, про які йтиметься в цій книжці. Там, де у 1990-х рр. дійшло до збройних конфліктів, як, наприклад,

у Югославії, громадськість дізналась про прецеденти часів Другої світової війни і начебто взаємну прадавню ненависть їхніх учасників. Там же, де запанували мир і благополуччя, як, наприклад, у Польщі, центральне місце зайняв історичний наратив “повернення до Європи”. Іншим доказом успіху польської східної політики стала польська інтеграція із Заходом. Так 1999 р. став роком величезних досягнень і неймовірних невдач нової Європи: надавши членство Польщі, НАТО бомбардувало Югославію, і поки світ спостерігав за конфліктом між сербами та їхніми сусідами, у Косово було відправлено спільний польсько-український миротворчий батальйон. Чому Північно-Східна Європа об’єдналась, а Південно-Східна розпалася?

ЧАС

Ці три питання – коли з’являються нації, що стає причиною етнічних чисток і як держави можуть примиритися – визначають хронологічні рамки цієї праці: 1569–1999 рр. Рік 1569 – це час створення ранньомодерної польської нації. Тоді польські та литовські шляхтичі уклали угоду, відому як Люблінська унія, й створили Річ Посполиту. Відтоді вони мали спільний парламент і разом обирали монархів, створюючи спільну цивілізацію. За умовами унії Польське королівство та Велике князівство Литовське зберігали окремі право та адміністрацію, а також внутрішній кордон, хоча він і був змінений на користь Польщі, передавши тій південні, переважно східнослов’янські, території Литви. Це розділило східнослов’янську шляхту та простолюду, розмежувавши території, які ми сьогодні називаємо Україною та Білоруссю. Хоча Люблінська унія й виходила з принципів релігійної толерантності, вона також збіглася з амбітною церковною реформою. Перехід східнослов’янської шляхти зі східного на західне християнство став причиною нового поділу – між шляхтичами та простолюдом – на теренах, що сьогодні належать Україні та Білорусі. Отже, об’єднання польської шляхетської нації супроводжувалось новими поділами між іншими соціальними групами. Повстання в Україні, що відбулося пізніше, у 1648 р.,

окреслило, зрештою, контури подальшої польської, української і навіть російської національних історій.

Рік 1569 – це нетрадиційний відправний пункт для роздумів над національними історіями Польщі, Литви, Білорусі, України чи Росії, які зазвичай починаються від часів Середньовіччя і начебто виказують тяглість у розвитку нації аж до сьогодення. Щоб відчуті зміни в цьому процесі, найкраще почати з появи єдиної ранньомодерної нації на розлогих територіях Речі Посполитої, а потім звернути увагу на її вплив на сучасну політику. Хоча ця ранньомодерна нація і називалась “польською”, цей термін позначав швидше громадянство та цивілізацію, ніж мовну або етнічну належність. Почавши з 1569 р., ми зможемо зрозуміти злагожденість і привабливість ранньомодерної польської нації, а також звільнити себе від сучасних уявлень про те, якою саме має бути національність. А оскільки це дослідження саме нації, а не держави, його перехідна цезура також не буде традиційною. XIX ст. стало “золотим віком” польської цивілізації, незважаючи на те, що поділ 1795 р. поклав край Речі Посполитій. Тому замість концентрувати увагу на 1795 р., як це роблять романтична, національна й історіографічна традиції, ця книжка пропонує 1863 р. як початок кінця ранньомодерної політики. У 1863 р. польські шляхтичі востаннє повстали проти російської влади; після 1863 р. Російська імперія почала підважувати польське культурне й економічне домінування у своїх західних губерніях. Після невдалого повстання велика частина традиційної польської еліти відкинула традиційні визначення держави і нації. До них приєдналися окремі імперські чиновники й народні діячі, які вважали, що нації визначаються релігією та мовою. Тому лише після 1863 р. з'являються модерні польський, литовський і російський націоналізми, ворожі ранньомодерним уявленням, а також стають помітними обриси білоруської ідеї. Подібного розриву не сталось у маленькій частині колишньої Речі Посполитої, що відійшла до Австрії. В цьому випадку ми маємо зосередити увагу на 1876 р., коли в Російській імперії було заборонено українські публікації; відтоді в Австрії почала набувати сили українська ідея, а в австрійській Галичині з'явилися умови для українсько-польського протистояння.

Ми побачимо, що минуле справді має значення для появи модерних націй, хоча й не таке, якого прагнули б самі націоналісти. Кожен модерний націоналізм, про який ітиметься далі, ігноруватиме очевидні ранньомодерні традиції, надаючи перевагу уявній тяглоті від часів Середньовіччя. Ми також зрозуміємо, що модернізація пов'язана з націоналізмом, навіть якщо теорії модернізації не можуть пояснити найголовніших складових національних успіхів чи поразок. Ознаки модерного суспільства – політичні ідеології, демократична політика, вишукана пропаганда, мас-медіа, загальна освіта, зростання населення, урбанізація, індустріалізація – для всіх них є місце в цьому дослідженні. Централізована держава – це фетиш і для націоналістів, що проєктують її в минуле, і для представників суспільних наук, які, слухно акцентуючи її новизну та потенціал, часом перебільшують успіх її творців. Держави не менше за нації існують у часі. Державна влада стає легітимною тоді, коли населення визнає її такою. У цій праці спроби творення сучасних централізованих держав розглядаються як проєкти з різними та часто непередбачуваними результатами. Держави руйнуються так само, як і створюються, і спосіб їх знищення часто визначає національні ідеї наступного покоління. Більш того, під час свого творення держави часто набувають невизначених форм, прикладом чого можна вважати ранні радянські республіки з їхньою змінною національною політикою, коли національне відродження наслідувалось і підтримувалося масовими вбивствами національно свідомої інтелігенції. Іншим зразком є амбітна міжвоєнна Друга Річ Посполита, розділена у своїх визначеннях нації, нездатна ані асимілювати прикордоння, ані побудувати федеративну державу, так само, як і післявоєнна Польща: легітимізована етнічною гомогенністю, але керована комуністами. Описуючи перші десятиліття ХХ ст., ця книжка розглядає державотворення як один із процесів, що посилював чи послаблював національні ідеї.

У середині ХХ ст. централізовані держави особливого ґатунку, як-от нацистська Німеччина та Радянський Союз, окупували всі території, про які йдеться в цій книзі. Порядки, які вони принесли із собою, були чужими традиційним методам місцевої політики й

ворожими до народів, що підпали під їхню владу. Описуючи успіхи (або поразки) у творенні національних держав (чи їхніх симулякрів) після Першої світової війни, ця праця приділяє більше уваги долі народів під час Другої світової війни, яка знищила залишки ранньо-модерної національності, поширивши повсюди модерний націоналізм. Хоча обидві дати є лише перехідними цезурами, рік 1945 був важливішим за 1918. Після 1863 р. модерні національні ідеї охопили маси населення; після 1945 р. ці маси сприйняли їх. Зі схожих причин ця праця закінчується 1999 роком, а не 1989. Хоча Польща відновила свій суверенітет у 1989 р., а Білорусь, Литва й Україна здобули незалежність у 1991 р., саме польський вступ до НАТО у 1999 р. символізує кінець чергового етапу національної історії. Членство в НАТО не лише підтвердило успіх модерної польської національної держави, а й стало винагородою Польщі за розв'язання дражливих національних питань. Підтримавши нові національні держави, що розташовувались між нею і Росією, Польща змогла довести свою належність до Заходу. Рік 1569 був символом ранньомодерних польських прагнень до експансії на схід, яка закінчилась у 1940-х рр.; рік 1999 ознаменував новітнє польське тяжіння до західної безпеки та політичної ідентичності.

ПРОСТІР

У цій книжці ми не триматимемось кордонів держав двадцятого століття чи імперій століття дев'ятнадцятого, натомість розглядатимемо територію Речі Посполитої, якою та складалась у 1569 р. Частина перша зосереджує увагу на Вільнюсі: колись столиці Великого князівства Литовського, центрі губернії Російської імперії, польському місті у 1920–1930-х рр. і радянському литовському місті після Другої світової війни. Сьогодні це столиця незалежної Литви. До “Остаточного Розв'язання”¹ євреї називали Вільнюс “Північним Єрусалимом”, і ще донедавна поряд із литовцями місто вважали своїм поляки, росіяни та білоруси. У ранньомодерному варіанті політичної національності Вільнюс – литовське місто, адже він був столицею Великого князівства Литовського в Речі Посполитій. На-

томість за модерною версією до Другої світової війни Вільнюс був чийм завгодно, але не литовським: тут мешкало небагато литовців, а саме місто входило до складу Польщі. Отже, завдання перших розділів полягає в тому, щоб показати, як Вільнюс став литовським у модерному національному розумінні, демографічно та культурно.

У другій частині йдеться про Східну Галичину та Волинь. Ці східнослов'янські території з великою кількістю польського та єврейського населення лежали в центрі колишньої Речі Посполитої, а після її поділів наприкінці XVIII ст. стали прикордонням імперій: Росія приєднала Волинь, а Австрія – Галичину. Як в історичній Литві, так і в Галичині та на Волині протягом всього XIX ст. поляки залишались панівним елементом. Лише наприкінці століття польські землевласники поступились російським суперникам на Волині й пішли на компроміс з українськими політичними партіями в австрійській Галичині. В обох імперіях польські націоналісти допомагали українському руху, підриваючи польську націю Речі Посполитої. Належати до ранньомодерної польської нації означало пов'язувати себе з величезними цивілізаційними досягненнями, що їх було здобуто завдяки польській мові. Прирівнюючи націю до народу, польські націоналісти перевизначили польську націю як лише одну етнічну групу серед багатьох інших, почавши змагання на рівні неписьменного селянства. Після Першої світової війни нова польська держава поглинула і Галичину, і Волинь. І хоча нерішуча політика міжвоєнної Польщі була на руку українським націоналістам, початок XX ст. в Галичині та на Волині дуже нагадував XIX, якщо не XVIII ст. Лише Друга світова війна остаточно зруйнувала історичну цілісність Галичини та Волині й принесла тріумф модерного націоналізму. В 1945 р. ці території було приєднано до Радянського Союзу, а з 1991 р. вони стали найпатріотичнішими областями незалежної України. Сьогодні вони відомі як “Західна Україна”.

Прискіплива географічна увага до Вільнюса (для Польщі – Литви – Білорусі) й Галичини з Волинню (для Польщі – України) в довготерміновій перспективі є методом пояснення цих перетворень. Зосередившись на історії цих територій протягом чотирьох століть, ми вкажемо на економічні та соціальні трансформації, побачимо ар-

мії, що наступають і відступають, а в ХХ ст. станемо свідками знищення, депортацій та переселення людей. Якщо нам вдасться лишитись водночас непорушними та зворушеними, ми відчуємо болючі й очевидні перетворення. Ми зможемо спостерігати за тим, як знову й знову змінюються й руйнуються політичні краєвиди. З огляду на ці перетворення 1940-х рр., третя частина книги зосереджується не так на Вільнюсі, Галичині та Волині, як на дипломатичних проблемах, які вони принесли новим суверенним національним державам після революцій 1989 р. Частина третя аналізує велику польську стратегію 1990-х рр., яка сприйняла й підтвердила поділ Східної Європи на національні держави в їхніх сучасних межах. Хоча сьогодні вона й може здатись очевидною, це була справжня новація в польській політичній теорії й небачена річ у практиці посткомуністичної дипломатії Східної Європи.

ЄВРЕЇ, РОСІЯНИ, НІМЦІ?

Під час демонтажу пам'ятника Леніну в галицькому містечку Коломия з'ясувалось, що його постамент було зроблено з єврейських надгробків. Сьогодні Коломия – це місто в Південно-Західній Україні. У 1939–1941 і 1945–1991 рр. воно перебувало у складі радянської України, у 1939–1945 рр. – нацистського Генерал-губернаторства, перед Другою світовою війною – польського Станіславівського воєводства, перед Першою світовою війною було частиною австрійської Галичини, а до 1772 р. – Руського воєводства Польського королівства. До “Остаточного Розв'язання” 1941–1942 рр. Коломия, незалежно від її державної належності, була єврейським містом. Відсутність євреїв у Коломиї, як і повсюди в Східній Європі, збіглася з сорокарічною присутністю на цих теренах комуністичних режимів. 1990-ті рр. спричинили вибух національної історії у Східній Європі, але нові дослідження часто брали за відправний пункт націоналізований світ, успадкований від Другої світової війни та впорядкований комуністами. У такий спосіб єврейську історію вивели за межі східноєвропейської історії. Так само, як ізраїльська історіографія, що акцентує успішність сіоністського проекту, нехтуючи східноєв-

ропейським корінням цієї політики, східноєвропейські історіографії зосереджуються на власній державності, часто забуваючи повернути євреям належне їм місце. Існують, однак, численні варті уваги винятки, й останній з них – позитивна тенденція видавати колективні збірки, що представляють різні національні погляди. Хоча це надзвичайно корисно, але навіть така практика не розв'язує проблеми націоналізму в історії і може призвести до політкоректного мультинаціоналізму, коли в історичному ґрунті, що потребує дбайливого догляду, будуть прокладені паралельні національні річища.

Чому ж, зважаючи на рамки цієї праці, в її підзаголовку відсутні євреї, німці та росіяни? Причина полягає в тому, що це дослідження модерних польської, української, литовської та білоруської національностей, яке не має амбіцій описати історію та сучасність німецької, російської або єврейської національностей. Це свідчить про авторську стриманість, а не про зневагу. Головні напрямки німецької національної історії ведуть в інший бік. Російська національна ідея досліджується тут в її зв'язку з ранньомодерними Україною та Литвою. Натомість історія єврейської національної ідеї має зачекати на окреме дослідження з п'яти причин. По-перше, євреї – це історична спільнота, старша за слов'янські та балтійські нації. По-друге, автономія євреїв у Речі Посполитій, з якої обов'язково має починатися така розповідь, не входить до кола наших проблем. По-третє, входження євреїв у модерне політичне життя було пов'язане з ліквідацією їхніх громадянських привілеїв і правової окремішності часів Речі Посполитої та (повільного й часткового) поширення на них протягом ХІХ ст. особистих прав імперіями. Ці процеси настільки відрізняються від національних політик неєвреїв, що вимагають окремої уваги. По-четверте, територіальний націоналізм ХХ ст., що прагнув поділити колишню Річ Посполиту на національні держави, ніколи не сприймався євреями як варіант для себе. І останнє: зв'язок між Голокостом і державою Ізраїль, хоча й посилить головну тезу цієї книги, але відхилить нас від східноєвропейського територіального фокусу, який водночас є її методологічним засновком. Хоча нам і траплятимуться збіги та відповідності, все ж докладна періодизація та документування

історії єврейської національності вимагають іншої реконструкції, ніж наша.

Водночас, навіть не претендуючи на дослідження російської, німецької та єврейської національних історій, варто зазначити, що історію ані польської, ані української, ані литовської, ані білоруської національностей неможливо зрозуміти без росіян, німців і євреїв. Я спробував подати спільну історію Другої світової війни, об'єднавши те, що часом розглядається як окремі теми. У цій книжці “Остаточне Розв’язання” інтегроване у воєнну та післявоєнну історію Східної Європи. Ми побачимо, що знищення віленських євреїв у 1941–1944 рр. і депортація віленських поляків у 1944–1946 рр. стали підґрунтям для повоєнного творення радянського литовського Вільнюса. Ми зрозуміємо, що Голокост на Волині у 1942 р. підготував молодь до кривавої розправи з волинськими поляками у 1943 р. Ми звернемо увагу й на радянське насильство. Розглянувши радянську національну політику в контексті українсько-польських етнічних чисток, що тривали в цей час, ми побачимо, яких змін вона зазнала після перенесення її на польські землі у 1944 р. В 1947 р. польські комуністи за прямого сприяння радянських військ та опосередкованого з боку польських націоналістів завершили проект національної гомогенізації. Таким чином, ми простежимо тяглість від “Остаточного Розв’язання” до партизанських, а далі комуністичних чисток і подальшого встановлення комуністичної влади.

Ця книжка багато чим завдячує сучасній східноєвропейській історіографії. Та водночас вона намагається подати національну історію в певних рамках. Замість творення чи перегляду окремих національних наративів, вона досліджує численні національні питання. Ця праця радше прямує вперед у часі, а не назад, намагаючись уникати проєкції пізніших політичних форм на попередні періоди. Її увага зосереджена на окремих місцевостях, щоб побачити зміни в національних ідеях, рухах та їхніх вимогах. Вона визначає ранньомодерні чи змішані ідеї про національність, які можуть здатися чужими сучасному читачеві, звертаючи увагу на випадковості, непередбачувані обставини та фортуну. Вона настільки ж пильно

розглядає національні поразки (наприклад, у Білорусі), як і національні перемоги, бо вони так само багато повідомляють про те, що потрібно для політичного успіху модерної нації. Вона також представляє національних героїв у контексті ранньомодерних ідей про національність, які ними обдумувались, адаптувались чи відкидались, і переглядає ідеологічні опозиції, наприклад, між націоналізмом і комунізмом. Ці загальні цілі ставлять перед собою чимало істориків Східної Європи, і я не претендую на оригінальність у їх визначенні, а лише прагну писати в цих рамках.

Мій найбільший борг перед попередньою історіографією – в розділах 1–7, хоча й вони пропонують деякі нові інтерпретації. Новою може бути, наприклад, ідея про те, що романтизм однаковою мірою прислужився і ранньомодерній, і модерній ідеям національності за імперської влади, в національних державах і в Радянському Союзі. Безпрецедентним, наскільки я знаю, є також систематичне дослідження білоруської національної поразки в контексті успіхів інших національних рухів. Також першою подібною спробою є, наскільки мені відомо, наполегливе намагання пояснити литовізацію Вільнюса. Розділи 8–14 базуються на архівних та інших першоджерелах і подають не лише нові тези, а й історію маловідомих подій. Розділи 8–10 є першими цілісними англomовними науковими розвідками українсько-польських етнічних чисток між 1943 і 1947 рр. Розділи 11–14 поєднують велику польську стратегію східної політики, народжену в 1970-х рр. і запроваджену на початку 1990-х рр., із польськими успіхами в європейській інтеграції. В той час як існують численні студії з розпаду Югославії і Південно-Східної Європи, ці чотири розділи є першим дослідженням польської стабілізації Європи Північно-Східної. Загалом, ця праця поєднує ранньомодерну польську націю з її різноманітними модерними спадкоємцями. Лише перетнувши конвенційні поділи, як-от між Східною Європою та Радянським Союзом, чи між Австрійською та Російською імперіями, ми зможемо описати перехід від ранньомодерної національності до модерної.

МІФИ ТА МЕТАІСТОРІЯ

Подаючи новий погляд на східноєвропейську історію, ця книга рідко полемізує з національними міфами. Існують, наприклад, зрілі й заскнілі литовські та польські дискурси про те, що сталося, коли польські війська захопили Вільно в 1920 р.; так само поширені протилежні українські та польські версії етнічних чисток на Волині у 1943 р. Кожна сторона подібних суперечок висуває важливі аргументи, але навіть узяті разом їхні позиції не показують того, що хотіла би знати людина стороння. Пошук компромісу між суперницькими національними міфами, звичайно, є важливим для дипломатів, але не допомагає істориків. Жоден компроміс не може забезпечити об'єктивності, в рамках якої має працювати історик. Тоді як ніхто не наважиться стверджувати, буцімто певні підходи можуть усунути політику, існує чітка різниця між творенням наукового апарату та покладанням на національні міфи. Спростування ж міфів нагадує танок зі скелетом: із першими звуками музики вже важко звільнитися від оманливо податливих обіймів, і незабаром усвідомлюєш, що саме твої рухи підтримують старі кістки в танці. Наскільки легко захопитись хореографією міфотворення та міфоруїнування, настільки ж потім складно відновити свій власний ритм і позбутися трупного смороду.

Схожим чином ця книжка не зупиняє уваги на великих національних схемах історії XIX ст., що й досі є такими впливовими в організації історичних дискусій. Поляки, наприклад, у повсякденні називають ранньомодерну Річ Посполиту “польською”, так наче це була модерна польська держава. Росіяни вважають, що століття, протягом яких східнослов'янські території перебували в складі Речі Посполитої, були лише безглуздою прелюдією до їхнього “возз'єднання” з Росією. Такі погляди – метаісторичні: довге слово, яке в цьому контексті означає “навіть не хибні”. Їхня популярність схиляє опонентів перевертати все з ніг на голову: литовці можуть “продемонструвати”, що середньовічне Вільно було не польським, а литовським; українці можуть “довести”, що саме вони, а не Росія, успадкували цивілізацію Київської Русі. Сперечаючись із метаіс-

торією, ми ризикуємо прийняти її правила гри, а безглуздя, перевернуте з ніг на голову, так і залишиться безглуздем. У ньому немає синтезу, самі лише тези й антитези. Діалектика міфу та метаісторії загострює почуття націоналістів і тому є предметом, але не методом написання національної історії.

МЕТОД І СТИЛЬ

Тон міфотворців і метаісториків – найщиріший і найвпевненіший: їхні твердження виходять з того, що вони вважають за самоочевидне. Тон теоретиків націоналізму буває дистанційованим та іронічним: вони бачать, що відверто очевидне є очевидно помилковим, а король насправді голий. Постає питання: чому голих королів допускають до трону? Частина відповіді полягає в оманливо снодійній природі іронії. Під маскою яскравої демонстрації суперечності іронія може підтвердити наші приспані уявлення про те, як існує світ. Оскільки ця іронія залежить від того, що саме ми сприймаємо за очевидне, наша самовпевненість і є тим ґрунтом, на якому вона отримує шанси на успіх. Якщо ми будемо вважати появу іронії за знак завершення дискусії, то можемо помилково зробити висновок із запропонованих прикладів, що національність є винайденою, або випадковою, або дуже проблематичною для категоризації. Мабуть, іронічним є те, що видатний український діяч ХХ ст., греко-католицький священник, виріс у польській родині і був охрещений як римо-католик. Але ця іронія має стати закликом: ми повинні зважати на різноманіття його рідної Галичини та модерні перетворення ранньомодерного спадку Речі Посполитої. Також може здатись іронічним, що найвідоміший польський державний діяч першої половини ХХ ст. називав себе “литовцем”, або що єдиним рядком поезії, який може процитувати кожен поляк, є “батьківчино моя, Литво!” Але якщо ця іронія заохотить нас до подальшого аналізу, то ми побачимо, що різновиди ранньомодерної національності Речі Посполитої пережили її розпад більш ніж на століття. Тому у цій праці іронія – це не підміна відповідей, але спосіб поставити запитання, а нація – не об’єкт поклоніння чи глузування, але об’єкт дослідження.

Обраний мною стиль письма – хронологічний історичний наратив. Цей метод заслужено критикується за його тенденцію розглядати “націю” як літературного героя епосу страждання, порятунку тощо. Мій вступ запропонував тему, час, простір і стиль, що дають змогу створити критичний наратив національної історії. Водночас це зроблено не для самозахисту. Наративна історія необхідна для важливого завдання розуміння націй і націоналізму. Нещодавні дебати навколо теорій націоналізму почалися з невеликої кількості визначних праць у галузі суспільних наук, кожна з яких паразитувала на історії. Паразитизм має погану славу: йдеться про те, що в своєму енергійному аналізі націоналізму суспільні науки обережно користуються історичними наративами. І в той час як історіографія намагається відреагувати на цей виклик, паразитизм стає симбіозом. Зрештою, питання, поставлені конструктивістським поворотом у вивченні націоналізму, потребують подальших історичних досліджень. Як і історичний наратив, що може скористатись соціологічною критикою, аби дистанціюватись від політики, так само й суспільні науки можуть отримати політичну перспективу від історії. Зрештою, жоден з них не є політично незаангажованим. Досі існують люди, зацікавлені довести, наприклад, що Україна була “конструктом” австрійських (німецьких, польських, байдуже яких ще) агентів, так само як інші, віддані ідеї, що “есенціалістська” тягла українська історія виправдовує українську незалежність. Після війн в колишній Югославії дехто припускає, що етнічні чистки вмотивовані есенціалістськими ідеями про походження та належність; насправді ж історичні дослідження показують, що їхні організатори використовують сучасні конструктивістські ідеї про національність. Той простий факт, що національність є найголовнішою підставою політичної легітимності, передбачає, що всі її дослідження, а тому й ця праця, мають бути міждисциплінарними. Зі своєї ж сторони наратив пропонує хронологію, порівняння та послідовність – неவிбагливі подарунки історика. Водночас, як знати, чи вийшов цей історичний наратив критичним?

Традиційна мудрість схожа на крижане дзеркало над темним морем невідомого. Чи тече наш наратив як вода його гладенькою поверхнею? Вода, що мчить шляхом найменшого опору, піддаючись силі тяжіння, а потім і холоду; замерзаючи, вона скріплює можливі розлами, додаючи до криги власну вагу, уподібнюючись до неї, хоч і намагається її оминати. А може, наш наратив рухається, як криголам, що пливе завдяки власній силі, визначаючи перешкоди й намагаючись їх подолати? Чи має він гострий ніс, чи впливає на нього холод і чи вистоїть він проти сильного вітру? Чи можливо одразу за ним побачити глибочінь, і чи залишає він по собі чорну смугу посеред білої криги – прохід, яким зможуть скористатися інші?